

FAYDACI REFAH EKONOMİSİ: AMARTYA SEN'İN ELEŞTİRİSİ

Fahri SEKER*

Murat ÇETİN**

ÖZET

Faydacı yaklaşım, yerleşik iktisat teorisinin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte Amartya Sen, faydacılığın özellikle refah ekonomisinde ciddi analiz sorunlarına yol açtığını savunmaktadır. Bir kişinin refahının sadece fayda ile ölçülme çabası, birçok değişkenin analiz dışında bakılmasına neden olmuştur. Sen'e göre tek başına fayda, refahı yeteri derecede temsil edemez. Bireysel refah, kapasitelerin ve özgürlüklerin artırılmasıyla da doğrudan ilgilidir. Amartaya Sen'in eleştirisi Ortodoks yaklaşımların temel köşe taşını yerinden oynatmış olarak kabul edilmektedir. Bu makalede bu eleştirinin detayları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Amartya Sen, , Refah ekonomisi, Faydacılık

JEL Kodları: D60, I31

UTILITARIAN WELFARE ECONOMICS: AMARTYA SEN'S CRITIQUE

ABSTRACT

Utilitarianism, which has been accepted by the methodology of modern welfare economics, faces with some difficulties while trying to add some variables from daily life issues to the economic analyses. At this point, Nobel Prize winner Amartya Sen's studies enabled to add some other factors in the studies on welfare economics. According to another approach, Sen who is one of the most well-known supporters of new welfare economics developed a new definition of utility which considers the functions and turned toward the essence, against the classical and formal definition of utilitarianism.

Sen's approach is not a radical critique on strong rooted utilitarian thought; it's more of a corrective and compensative one. The basic aim of this critique is to show that the analysis based on pure utilitarian terms can cause important analytical problems on

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi

** Doç. Dr., Bozok Üniversitesi

welfare economy. Therefore, without ignoring utilitarianism, it is necessary to supplement alternative approaches to the welfare analysis.

Sen tracks the footsteps of the initial critiques of utilitarian thought to the Ancient Greek philosophy. Hedonistic basics of utilitarianism had been criticized in Aristotle's ethic approach. In his approach, he putted the character and the life style forward instead of hedonism. According to him, happiness cannot be reduced to pleasuring. Moreover, despite pain and suffering, some values and behaviors can lead to big happiness in human's life. At this point, the utilitarian thought criticism of Sen begins with Aristotle's words: Wealth is just an instrument for good life. Wealth exists not for pleasuring but for living good and, a good life can necessitate more values than just pleasure and benefit. Aristotle says that, a life which is consisted of pure desires and pleasures is for animals only.

Sen has systematically developed his critique of utilitarianism in his various studies. In the studies he discusses the effect of utilitarian thought on economic theory and welfare economy. According to Sen, considering "welfare" equals to benefit is quite open to criticism. Moreover, claiming welfare as the only valuable thing is not an acceptable argument. He criticizes the utilitarian approach which considers the development as the increase in national income per capita. According to him, utilitarian approaches are always open to criticize because of neglecting the sharing and ignoring the rights and freedoms. Sen's critique of utilitarianism is also focused on inequalities in the context of welfare economy. He discusses the inequalities caused by the interpersonal comparison problem which is one of the most important dilemmas of utilitarianism. Sen claims that utilitarianism is having dilemmas because of considering the change in total benefit, instead of individual's welfare.

Amartya Sen examines two main streams in the history of utilitarian thought. He examines the effects of Bentham's utilitarianism thought based on happiness and the other utilitarian thought based on fulfilling desires which takes place in the last quarter of 19th century. In addition to these, new utilitarian basics of Samuelson's "revealed preferences theory" is also discussed by Sen. According to him both the happiness utilitarianism based on mental basis and Samuelson's approach based on more objective criteria have been failed to solve the problem of the preference function in economic theory.

One of the most important questions of Sen investigates, whether the public choice provides the adequate informatics basics of utilitarianism for the economic development policies or not. According to Sen, explanatory power of economics theory will be obviously increased as using "non-utility information" in mainstream welfare economy analyses.

According to Sen, neoclassic economics also includes important deficiencies of the methodological perspective based on utilitarian assessment and it can't be seen as "scientific knowledge". According to him, utility and profit maximization cannot be proved by experiments and neither corroboration nor falsification is possible with it. Sen argues that neoclassic economics is out of science because "utility" is a mental state and as a mental perception, it is relative and impossible to measure. Eventually utility cannot be considered "scientific", as an indicator which cannot be measured. Whereas, according to utilitarian thought, positive or negative consequences are important as the reason of why having to do or not to do an activity. This consequentialist approach embraces utilitarianism as the only concept of explanation and justification. Also well-known

economist J. M. Keynes has the same approach as describing the activities good or bad according to their utility or non-utility consequences.

Utilitarian philosophy effected welfare economics through welfarist approaches. In other words, while emphasizing only utility as a welfare measurement, it is expected to make welfare researches easier. It can be said that this approach provides several advantages to welfare economics. Especially as reducing human welfare to tangible utilities, the analyses has been made much easier and more certain. However, this overdosed simplifying approach has brought some problems with it. Although the monist approach of utilitarianism has some advantages, it can cause a lot of important variables other than the utility to stay out of the analysis. Firstly, the utilitarian approach preferred to be indifferent to the problem of distribution. The utilitarian calculation tends to ignore the inequalities of sharing the happiness. It interests in only the societies and does not care about the unequal distribution problem. The second critique about utilitarianism is that the adaptation and mental conditioning are also ignored. Not even the aspect claims that the utilitarian approach accepts the concept of individual welfare, is healthy because it can easily be redirected to the mental conditioning and the adaptive attitudes.

Finally, utilitarian approach has been a significant contribution in the development of economic theory. However, Amartya Sen concludes that utilitarianism, particularly in welfare economy, causes significant analytical difficulties. For instance, the well-being of a person measured only by utility will disregard many other variables. Sen indicates that utility cannot adequately reflect the value of well-being. Individual welfare is directly related to the increase in the capability and freedom. It is considered that Sen's critique undermines the cornerstone of orthodox approaches. This article discusses this critique in detail.

Key Words: Amartya Sen, Welfare Economics, Utilitarianism

JEL Codes: D60, I31

1. GİRİŞ

Temelde bir etik düşünce akımı olan faydacılığın kökleri, eski Yunan düşüncesine kadar gitmekle birlikte, ilk defa J. Bentham tarafından sistematik olarak ele alınmış ve bu sistemi daha da geliştirip derinleştiren J. S. Mill olmuştur (Cevizci, 2001: 200). İktisat düşünürü ve bir filozof olarak Mill *Utilitarianism* adlı eserinde Bentham'ın sadece maddi hazlara dayalı faydacılık düşüncesine itiraz ederek, faydacılığın daha gelişmiş bir çeşidi olan niteliksel faydacılığı savunmaktadır (Mill, 2004: 5-21). Bununla birlikte Mill'in bu yaklaşımı, faydacılığın bir eleştirisi olmasına rağmen, haklara dayalı etik yaklaşımlardan ve modern faydacılık eleştirilerinden çok uzakta olduğu kolayca görülebilir.

Faydacılık (utilitarianism), Amartya Sen'in belirttiği gibi *refahçılık/welfarism* diye adlandırılan yaklaşımın çok ötesinde, daha geniş bir fikirler bütününe ifade eder. Bu anlamda faydacı anlayış sadece

toplumsal düzenlemeler için bir rehber değil aynı zamanda kamusal faaliyetler açısından da bir ölçüt niteliğindedir (Sen ve Williams, 1999: 2). Genel olarak piyasa ekonomisi savunucuları arasında ve özel olarak da refah iktisadı çalışmalarında faydacılık argümanları, bir değerlendirme ölçütü olma niteliğini günümüze kadar sürdürmeyi başarmış görünmektedir.

Modern refah ekonomisi metodolojisinde genel kabul gören faydacılık, insan hakları gibi günlük hayatın detaylarına dair değişkenleri analize dâhil etme konusunda çeşitli güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bu bağlamda Nobel ödülü sahibi Amartya Sen'in 1970'lerin ilk yıllarında başlayan bir dizi çalışması, fayda dışındaki unsurların refah ekonomisi alanında analize dâhil edilmesine olanak sağlamıştır (Pattanaik, 1997: 110). Diğer bir görüşe göre ise, yeni refah ekonomisi savunucularının en ünlüsü olan Sen, faydacılığın klasik formel tanımına karşılık, işlevleri dikkate alan ve öze dönük yeni fayda tanımını geliştirmiştir (O'Neill, 2001: 66). Sen, bu tanımlamasıyla faydacılığın en zayıf halkalarından biri olan özsel değerlendirmesini ortaya çıkarmıştır. Buradan yola çıkarak metaların değerinin sadece öze değil işlevlere bakılarak da ölçülmesi gerektiğini savunmuştur.

İktisat biliminin tarihsel gelişimi açısından baktığımızda, faydacı düşüncenin ilk izlerine, Adam Smith'in Milletlerin Zenginliği (1776) adlı temel eserinde rastlamak mümkündür. Smith'in *kendi çıkarını/faydasını düşünen insan* tiplemesine dayanan çıkarımları, dönemin *doğal kanun* felsefesine dayalı ahlâk felsefesine alternatif yeni bir düşünce akımı niteliğindedir (Ackerman, 1997: 50). Oysa Sen'in araştırmalarına göre Smith'in, kendi faydasını düşünen insan tanımlaması, ekonomistler tarafından yanlış anlaşılmıştır. Ona göre Milletlerin Zenginliği, faydacı bir yaklaşımdan daha çok *kapasite yaklaşımı/capability approach* temelinde ve insan refahını hayat standardı yönünden değerlendiren bir içeriğe sahiptir (Sen, 1990: 22-28).

Bu çalışmada, Amartya Sen'in eserleri temel başvuru kaynakları olarak kullanılmakla beraber, disiplinlerarası ve felsefi içerikli araştırma programına hâkim olmak için ikincil kaynaklar da yoğun olarak kullanılmıştır. Giriş bölümünde özellikle Sen'in çalışmalarını konu alan ve son yıllarda yayınlanmış eserler analiz edilecektir. İkinci bölümde faydacılık kavramı ve faydacı düşünce açıklanacaktır. Üçüncü bölümde,

Amartya Sen'in çalışmalarında faydacılık eleştirisi incelenecektir. Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme ve politika çıkarımları yapılacaktır.

2. FAYDACILIK KAVRAMI VE FAYDACI DÜŞÜNCE

Türk Dil Kurumu pragmatizm kavramını “faydacılık, yararcılık,” pragmatik kavramını ise “faydacı, yararçı” kelimeleriyle açıklamıştır. Türkçe literatürde çoğu zaman faydacılık, İngilizce konuşan ülkelerde etkili olan “pragmatik düşünce felsefesi” olarak ifade edilmesine rağmen, burada kullandığımız faydacılık kavramı, faydacılığa göre daha yeni bir düşünce akımını ifade eden “pragmatizm” kavramından farklıdır. Bu çalışmada kullanılan faydacılık kavramı “pragmatizm” kavramı yerine değil, “utilitarianism” kavramının karşılığı olarak kullanılacaktır. Bu anlamda faydacılık veya yararcılık (utilitarianism), genel iktisadi bir öğretisi, bir siyaset felsefesi ve toplum teorisi olarak “iyi”nin, mutluluk ya da hazza eşit olduğu görüşüdür (Cevizci, 2000: 1005). Diğer taraftan ekonomi biliminde kabul edilen faydacı anlayışa göre üretim, tüketim ve paylaşım gibi tüm iktisadi faaliyetlerin amacı, mal ve hizmetlerden elde edilecek faydanın maksimumlaştırılmasıdır (Demir, 1993: 132-133).

Faydacılığın temel felsefesi bir örnekle açıklanabilir. Bu düşünceye göre bir toplumda ölüm cezasının uygulanıp uygulanmayacağı, bu ceza sonucunda elde edilen toplumsal refah miktarına bağlıdır. Faydacılık sadece bu cezanın pratikte yaratacağı “toplam” sonuçlarla ilgilenir (Hausman ve McPherson, 2000: 101). Aynı zamanda faydacılık, temel özgürlükler, yaşama hakkı, insan hakları gibi değerlendirmeleri, karar mekanizmalarının dışına iterek, sadece sonuçlarla ilgilenir. Sonuçlar kümesi ise, fayda/refah ile sınırlı tutulmuştur. Başka bir ifadeyle faydacılık diğer konularda olduğu gibi ekonomi konusunda da sonuçları, yalnızca ortaya çıkardığı “faydalar” ile değerlendirmeye tabi tutar.

Düşünce tarihinde Yunan Felsefesi'nden bu tarafa, en etkili ve en uzun ömürlü toplumsal ve ahlâki kuram olarak faydacılık, iktisadi analiz üzerinde de önemli etkilere sahiptir. Bu anlamda faydacılık, ahlâki ve siyasi söylemlerde ilk bakışta en fazla itibar gören düşünce akımı olarak nitelendirilebilir (Barry, 2003: 132). Faydacılığın uzun süreli ve etkili olmasının en önemli nedeni, 17. yüzyıldan itibaren güç kazanan

kapitalizmin etik görüşü olması, faydacılık ile piyasa teorisi arasında kavramsal ve tarihsel ilişkiler bulunmasıdır. Her şeyden önce, faydacılığın *en yüksek iyi* olarak konumlandığı *haz, mutluluk* ya da *yarar*, serbest piyasa düzeninde bireysel motivasyonun en önemli açıklayıcısı olarak kabul edilir. Ayrıca, hem yararcılık hem de piyasa teorisine dayalı refah iktisadı aynı rasyonalite kavramı çerçevesinde olayları analiz eder. Her iki anlayışta da verili bir hedef vardır ve aklın (araçsal aklın) rolü, bu amaca en az maliyetle ulaşmaktır (Cevizci, 2002: 190). Başka bir ifadeyle bu görüşe göre rasyonel insan, kısıtlı kaynaklarla, faydasını ve dolayısıyla mutluluğunu maksimize eden insandır.

Mutluluk veren şeylerin faydalı olduğu düşüncesi paralelinde, bir eylem ve davranışın nihai olarak toplumun mutluluğunu artırıcı etkisi, azaltıcı etkisinden daha fazlaysa bu eylemin/davranışın *yararlılık* ilkesine uygun düştüğü söylenebilir (Pieper, 2003: 239). Bentham'a göre yegâne iyi olan şey, *haz* veya *mutluluktur*¹. Bundan dolayı da eylemler ve politikalar ancak sonuçlarıyla ve buna bağlı olarak mutluluk üretmeleriyle değerlendirilebilir (Barry, 2003: 134). Bentham'ın ve takipçilerinin etkisiyle, özellikle Batı Avrupa'daki toplumsal düzenlemeler, büyük ölçüde faydacı düşünceye dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla iktisadi düşünce ve analiz tekniklerinin de bu önemli düşünce akımından etkilenmesi doğal bir süreçtir.

Aynı dönemde gelişen iktisat bilimi de, felsefi temellerini dönemin baskın düşünce okulu olan “faydacı düşünce” ile oluşturmuştur. Bu doğrultuda kabul edilen aksiyomlar, iktisadi analizin varsayımları haline gelmiştir. Bir iktisat düşünürü olarak J.S. Mill'le başlayan yeni fikir akımları ve iktisadın faydacı kavramlarla analiz tekniklerinin yaygınlaşması ile faydacılık, 19. Yüzyıl'ın sonlarında gerçekleşen marjinalist devrim yoluyla zirvesine ulaşmıştır.

Bir etik felsefesi olarak faydacılığın temel metodolojisi, eylem sonucunda ortaya çıkan sonuçların değerlendirilmesidir. Bu anlamda refah ekonomisi varsayımsal olarak sonuçcu ahlâk teorisini (consequentialist moral theory) kabul eder (Hausman ve McPherson,

¹ Bir metanın faydası, sağladığı *haz* ve *mutluluk* ile ölçülür. Bir nesne ne kadar *haz* ve *mutluluk* veriyorsa o kadar faydalı demektir. Dolayısıyla, Bentham'ın faydacılık etiği bir *mutluluk* etiğidir. J. S. Mill de bu görüşler doğrultusunda iyinin mutluluğa eşdeğer olduğunu ileri sürmüştür (Cevizci, 2002: 192).

2000: 102). Faydacılığın bu yöndeki *sonuçcu ahlâki yaklaşımı*, genel olarak iktisat kuramı üzerinde ve özelde refah iktisadında, bir taraftan olumlu katkılar sağlarken, diğer taraftan çalışma alanlarının önemli ölçüde daraltılmasına ve kısırlaştırılmasına neden olmuştur.

2.1. FAYDACILIK, REFAH TEORİSİ VE AÇIKLANMIŞ TERCİHLER

Düşünce tarihinde etkili bir akım olan faydacılık, refah iktisadı açısından da büyük önem taşımaktadır (Alexander, 2008: 9). Özellikle yerleşik analizlerin *informatik* ve *epistemolojik* temelleri büyük ölçüde faydacı varsayım ve aksiyomlara dayanmaktadır. Diğer taraftan faydacılık bugün hâlâ geçerliliğini sürdüren açıklanmış tercihler teorisinin de temel felsefesini oluşturmaktadır. Aşağıda faydacılık ilk olarak, refah ekonomisi bağlamında ele alınacak daha sonra, faydacılığın açıklanmış tercihler teorisi üzerindeki etkileri ve Sen'in bu argümanlara getirdiği eleştiriler üzerinde durulacaktır.

2.1.1. Refah Teorisi ve Faydacılık

Bir ahlâk felsefesi olarak faydacı düşünceye göre en önemli hedef insan mutluluğudur. Mutluluk ise faydaların ve refahın artmasıyla elde edilir. J. S. Mill'e göre de insan doğası, mutluluğun bir parçası ya da mutluluğun aracı olmayan hiçbir şeyi arzulamayacak şekilde yaratıldıysa, mutluluk insan eyleminin tek amacı olur ve ona ulaşmak bütün insan eylemlerinde kullanılması zorunlu ölçü haline gelir. Buradan da mutluluğun, ahlâkın ölçütü olması gerektiği ortaya çıkar. Mutluluk, insan eyleminin nihai amacıdır ve bu nedenle de ahlâk normudur (Pieper, 2003: 162). Dolayısıyla bu görüşe göre, insan davranışlarının en güçlü yönlendiricisi mutlu olma içgüdüsüdür.

Diğer taraftan yukarıda belirtildiği gibi Bentham, faydalı olan şeyi mutluluk ve haz veren şeyler olarak tanımlamaktadır. Mill'e göre ise insanın yegâne amacı mutluluk olduğuna ve mutluluk da faydalı olan şeylerden elde edildiğine göre, değerli olan şey, faydalı olan şey ile özdeşdir. *Fayda* → *Refah* → *Mutluluk* zinciri, faydanın yegâne değer olduğu iddiasına kadar uzatılabilir. Aynı zamanda Mill, *Özgürlük Üstüne*

adlı eserinde eylem özgürlüğünün, basit kantitatif anlamda faydaya katkısı ne olursa olsun, bizatihi *değer* olduğunu ileri sürmüştür (Barry, 2003: 139). Fakat bu yine de *basit faydacı* anlayışın, insan davranış ve kararlarının fayda elde etmeye dayandığı varsayımını değiştirmemiştir.

Sen'e göre neoklasik iktisat, faydacı değerlemeyi esas alan metodolojik yönden de önemli eksiklikler içermektedir ve hatta bilimsel olarak nitelenmesi bile mümkün değildir. Ona göre fayda ve kâr maksimizasyonu, deneylerle kanıtlanamayacağı gibi ne doğrulanması ve ne de yanlışlanması mümkündür (Savaş, 2007: 37). Sen'in yukarıda belirttiği *bilim dışı* nitelemesi, faydanın zihinsel bir durum olmasından kaynaklanmaktadır. Zihinsel bir algı olarak fayda, her kişi için farklı olacağından ötürü, ortak bir ölçü birimi ile ölçülüp belirlenmesi olanaksızdır. Ölçümü yapılamayan bir gösterge olarak fayda, bu nedenle, bilimsel bir yaklaşım olarak değerlendirilemez (Sen, 1999: 58). Oysa faydacılığa göre bir eylemin neden yapılması ya da yapılmaması gerektiğinin gerekçesi olarak olumlu ya da olumsuz sonuçlar önemlidir. Bu *sonuççu* anlayış, faydacılığı yegane açıklama ve gerekçelendirme anlayışı olarak benimsemiş argüman biçimidir (Pieper, 2003: 191). Aynı şekilde, eylemlerin sonuçlarının faydalı olup olmadığına göre iyi veya kötü olarak değerlendirilmesi, ünlü iktisatçı J.M. Keynes'in yaklaşımlarında da görülmektedir.

20. Yüzyıl'ın en büyük iktisatçılarından biri olan Keynes de, faydacı felsefi temellere dayanarak iktisadi analizini geliştirmiştir. Keynes, Moore'un yakın arkadaşı ve takipçisi olarak faydacı ilkeleri benimsemiş bir iktisatçıdır. Keynes, Moore'un faydacı etik görüşlerinden nasıl etkilendiğini şöyle ifade eder: “*Cambridge Michaelmans'a 1902'de gitmiştim ve Moore'un Principia Ethica'sı da buradaki ilk yılının sonunda çıkmıştı. ... Oldukça keyifli ve heyecan verici bir durumdu; sanki yeni bir Rönesans başlangıcıydı, yeni topraklarda yeni bir cennet kapısının açılışydı*” (McIntyre, 2001: 32).

Keynes'in iktisat felsefesinde önemli bir yere sahip olan Moore'a göre bir eyleme “doğrudur” demek, onun olası alternatif eylemler arasında “en iyi” olanı ortaya çıkararak bir eylem olduğunu söylemektir. Bu nedenle Moore bir faydacıdır ve Ona göre her eylem, aynı konuda olası diğer eylemlerin sonuçlarını da göz önüne alarak, sonucuna göre değerlendirilmelidir. Faydacılığın en azından bazı versiyonlarınca

savunulduğu gibi, hiçbir eylem kelimenin gerçek anlamında doğru ya da yanlış değildir. Ne türden ve nasıl olursa olsun her şeye, belirli koşullar altında izin verilebilir (MacIntyre, 2001: 33). Faydacılığın bu şekildeki “teleolojik” ve “sonuçcu” metodolojisi ve bunun sonucu olan ilkelerden yoksun göreceli değerlendirmeler bugün Amerikan pragmatizmi ile geçerliliğini sürdürmeye devam etmektedir.

Faydacılığın bu pragmatist yönü, ortodoks refah teorisinde de referans alınan paradigmatik bilginin faydacı felsefeye dayanmasına neden olmuştur. Bu yaklaşımda, refah ilkeleri (Pareto optimumu, maksimizasyon ve en yüksek sayıda en büyük mutluluk) nihai olarak faydalara dayandırılır. Sen’e göre, kuram ve hipotezlerin oluşturulmasında faydacılığa dayalı bilgi kümesi doğru varsayıldığında, diğer bilgi türleri dışlanmıştır. O’na göre dışlanan bilgi değerlendirici yargılar üzerinde bir etki yapmamaktadır² (Sen, 1999: 56-57). Dolayısıyla fayda dışındaki değerlendirici yaklaşımlar (özgürlük ve haklar temeline dayanan açıklamalarda olduğu gibi) otomatik olarak analiz dışına itilmiş olur.

Bu nedenle, bireysel refah fonksiyonunun faydacı informatik temeli, bir kişinin refahını etkileyen sosyal refah dışında kişinin *birey* (*agency*) olma halini ve ayrıca farklı zaman ve durumlarda refah algısının değişimi gibi faktörleri kabul edilemez olarak görmektedir (Sen, 1982: 256-257). Oysa bir eylemin haklılığı sadece sonuçlarına bakılarak elde edilecek faydaya göre değil aynı zamanda, faydayı oluşturan araçların da ahlâki olup olmadığına göre ortaya konulmalıdır. Başka bir ifadeyle amaç aracı kutsamamalıdır (Pieper, 2003: 193).

Sen, faydacılığın örtük bir şekilde içinde barındırdığı ahlâki yönünü, refah iktisadı çerçevesinde derinlemesine ele alır. Ona göre, bir ahlâki ilke olarak faydacılık, daha temel üç koşulun bir bileşimi olarak görülebilir:

a) Sonuççuluk (*consequentialism*): İşlenen fiilin doğruluğu ya da daha genel teknik bir ifadeyle bütün kontrol edilen seçimlerin doğruluğu, tamamen eylem sonucunda veya seçim sonucunda ortaya çıkan durumun iyi olup olmamasına göre değerlendirilir (Sen, 1994: 278). Sonuççuluğa

² Analizde referans alınan “bilgi temeli” veya normatif ifadesiyle “bakış açısı”, ele alınan olgu hakkında çok farklı çözümlere neden olmaktadır. Örneğin yerleşik refah iktisadında kullanılan bildirimsel temel “faydacılık” düşüncesine dayanmaktadır.

göre sosyal tercih ve kişisel güdüler gibi değişik düzeylerde ortaya çıkan “tercih eylemi”nin nasıl gerçekleştiği, sonuçlarına bakılarak açıklanmalıdır (Sen, 1990: 39). Sen faydacılığın sonuççu yaklaşımını, sonuçların sadece faydadan ibaret olmadığını savunarak eleştirir. Daha önce de vurgulandığı gibi, sonuçların çoğulcu (plurist) yaklaşımla değerlendirilmesi halinde, indirgemeci yargılardan uzaklaşılacaktır. Bu nedenle Sen, kapasite yaklaşımında, faydacı indirgemeciliğin tuzağına düşmeden sonuçların da dikkate alınmasını savunmaktadır (Sen, 2005: 259).

b) Refahçılık (welfarism): Refahçı yaklaşıma göre eylem veya seçim sonunda ortaya çıkan ve çıkacak olan sonuçların değerlendirilmesi sadece ve sadece faydalarla sınırlandırılır (Sen, 1994: 278). Buna göre bir durumun iyiliği, sadece o duruma ilişkin sonuçta ortaya çıkan fayda bilgisinin bir fonksiyonu olması gerekir (Sen, 1990: 39). Sen, buradaki refahçılık kavramı ile refah ekonomisinin sadece fayda temelli açıklamalarına atıfta bulunmaktadır. Oysa refah kavramı sonuççuluğun faydacı bilgi temellerinin ötesinde (non-utility information), çok daha geniş bir içeriğe sahiptir (Kuklys ve Robeyns, 2004: 4).

c) Toplam Fayda: Buna göre refahın büyüklüğü tek tek bireylerle değil, bütün bireylerin toplamı şeklinde ifade edilir. Söz konusu toplam refahın/faydanın kişilerarası dağılımı dikkate alınmaz (Sen, 1994: 278). Başka bir ifadeyle toplam faydaların dağılımındaki eşitsizlik dikkate alınmadan sadece maksimumlaştırmaya odaklanılır (Sen, 1999: 59). Buradan yola çıkılarak toplam sıralama koşuluna göre herhangi bir duruma ilişkin fayda bilgisi sadece o durumdaki bütün faydaların toplamına bakılarak değerlendirilmelidir (Sen, 1990: 39).

Diğer taraftan klasik faydacı yaklaşımın temel algılayışları korunarak faydacı yaklaşım sınıflandırılmıştır. Nitekim Sen (1979), üç ayrı faydacı yaklaşımın varlığına işaret etmektedir. Eylem faydacılığı (act utilitarianism), kural faydacılığı (rule utilitarianism) ve güdü faydacılığı (motive utilitarianism) (Sen, 1979: 464). Sen, her üç faydacılığın tek başına refah iktisadında yeteri kadar açıklayıcı olmadığını savunur. Eylem faydacılığı sadece sonuçların dikkate alınmasıyla eleştiriye açıktır. Güdü faydacılığı ise Adam Smith’in “Ahlaki Duygular Teorisi” adlı eserinde belirtildiği gibi ahlakı sadece bir duygu olarak niteler. Böyle bir ahlaklılığın ise aşırı sübjektivite içerdiği açıktır. Diğer taraftan kural

faydacılığı, sonuçları ve uygulamaları tamamen reddettiği, ve sadece Kant'ın ödev ahlakı gibi bir kurallara bağlı olduğu için eleştiriye açıktır. Bununla birlikte liberal düşüncenin ahlak felsefesi olmaya aday en güçlü yaklaşımın “kural faydacılığı” olacağı ifade edilebilir.

Sonuç olarak faydacı düşünce geleneği, iktisadın bilim olma iddialarını kolaylaştıracak şekilde, refah teorisine epistemolojik bir temel sağlamıştır. Ancak, 20. Yüzyılda faydacı teoriye getirilen bilgi bilimsel (epistemolojik) ve metodolojik itirazlar, iktisat bilimi içinde de yankısını bulmuş ve bu itirazlara cevap olarak geliştirilen açıklanmış tercihler teorisi, yerleşik iktisat teorisi içinde günümüze kadar yaygın olarak kabul görmüştür. Ancak Sen, retorikten öte gitmeyen bu tür yapay açılımlara da itiraz edecektir.

2.1.2. Açıklanmış Tercihler Teorisi ve Faydacılık

Faydacılık, fayda ilkesinin somut bir değer ölçütü olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte faydacılık, karar birimlerinin gerçekleştireceği bir eylemin olası sonuçları içinden, mümkün en yüksek yararı niteliksel yönden kesin olarak hesaplamak istediği durumlarda zorluklarla karşılaşmaktadır (Pieper, 2003: 89). Son yıllarda Von Neuman ve Morgenstern yaptığı çalışmalarda faydanın aralık ölçümünün mümkün olduğu teorik olarak ispatlanmıştır. Buna göre ödüllerin faydaları ölçülebilir hale getirilinde her bir seçeneğin olasılık dağılımının beklenen faydasını da ölçmek mümkün olacaktır (Enç, 2000: 118).

Faydanın sayısal olarak ölçülmesi tüketicinin dengeye nasıl geldiğinin hesaplanmasında işlevsel olarak kullanılmıştır. Kardinal fayda teorisine göre fayda miktarı, “util” ya da “utilon” gibi ölçülebilir teorik bir birim ile hesaplanabilir. Tüketici dengesi ancak marjinal faydaların tam olarak bilinmesi ile mümkün gözükmektedir. Jevons, Nalvas ve Manger gibi iktisatçılar kardinal faydayı tüketici talebiyle ilgili teorilerini geliştirmek için kullanmıştır. Kardinal fayda kavramına ilgi Edgeworth'un kayıtsızlık eğrileri kavramını getirmesiyle azalmıştır. Kardinal faydayla oluşturulan teoremlerin kayıtsızlık eğrileri ve ordinal fayda yardımıyla da kanıtlanabileceği anlaşılmıştır (Say, 2002: 8). Faydanın sayısal olarak ölçülemeyeceğini savunan ordinal faydacı iktisatçılar, faydanın ancak kıyaslanarak ölçülebileceğini savunmaktadırlar. Buna göre karar birimleri

bir malın tüketiminden sağlayacağı faydayı ancak başka bir mal ile kıyaslayarak ifade edebilir.

Günümüzde birçok faydacı düşünür refah denildiğinde, fayda değil, rasyonel tercihlerin tatminini analiz konusu yapılması gerektiğini savunmaktadır. Bu anlamda “tercih faydacılığı (preference utilitarianism)” belki bir çeşit *çağdaş refah ekonomisi* olarak tanımlanabilir (Hausman ve McPherson, 2000: 102). Buna paralel olarak, faydayı esas alan teorik yaklaşımlar hakkında giderek artan tereddütler, açıklanmış tercihler kuramına kapı aralamıştır. Buna göre tüketimden elde edilen faydalar yerine, tercihler ve tercihlerin tatmini, talep fonksiyonunun belirleyicisi olacaktır.

Nobel ödüllü iktisatçı Paul Samuelson (1938), açıklanmış tercihler kavramını iktisat teorisine kazandırmıştır. Açıklanmış tercihler hipotezi kayıtsızlık eğrilerini ve bu yaklaşımın kısıtlayıcı varsayımlarını kullanmadan (açıklanmış tercihler aksiyomunun kullanımı ile) talep yasasının oluşturulmasına olanak tanıdığı için bu yaklaşım, talep teorisinde önemli bir gelişmedir. Açıklanmış tercihler aksiyomuna göre tüketici, herhangi bir bütçe kısıtı altında belirli bir mal bileşimini seçerek bu mal bileşimi için *tercihini açıklar*. Böylece seçilen mal demetinin ilgili bütçe kısıtı altında elde edilebilir olan tüm diğer mal bileşimlerine tercih edildiği açıklanmıştır. Seçilen mal sepeti tüketici faydasını maksimize etmektedir. Yani belirli bir mal bileşiminin tercih edildiğinin açıklanması, tüketici faydasının maksimize edildiği (aksiyomatik olarak) anlamına gelmektedir (Koutsoyiannis, 1997: 31-32).

Samuelson’un bu yaklaşımı, temel olarak zihinsel bir ölçümü ifade eden faydacılıktan, gözlemlenebilir olan “tatmin tercihi”ne yönelişi ifade eder. Ancak faydacılığın günümüzde tercih tatminine dönüşmesi de faydacılık hakkındaki endişeleri giderememiş gözükmektedir. İki tür sorun vardır. Birincisi isteklerin gerçek tercih olup olmadığı tam olarak bilinemez (kamu malı ve bedavacılık sorunlarında olduğu gibi) ve ikincisi ırk ve cinsiyet ayrımına dayalı istekler gibi her tür isteğin kabul edilemez oluşu sorunudur (Barry, 2003:136). Diğer taraftan Sen’in de üzerinde önemle durduğu gibi, tercihlerin hangi şartlar altında oluştuğunun dikkate alınmaması da bu teorem açısından önemli bir engel olarak düşünülebilir. Tüm bu önemli sorun ve açmazlara rağmen fayda miktarı yerine tercihlerin analize dâhil edilmesi önemli avantajlar sağlamıştır.

Örneğin yeni tercih teorisi ile birlikte, faydanın sayısal olarak hesaplanma zorunluluğu ortadan kalkmış gözükmektedir. Bundan böyle, ne mutluluğu ne de arzu ölçmek çok kolay olmadığı için modern iktisadi analizde fayda, çoğu kez bir kişinin gözlemlenebilir seçeneklerinin sayısal temsili olarak tanımlanma yoluna gidilmiştir (Sen, 1999: 59). Fayda yerine tercihlerin ve seçim davranışının ön plana çıkartılmasını savunanların başında Keynesyen iktisatçılardan J. Robinson gelir. Ona göre de fayda yerine tercihin hesaplamalar için kullanılması daha avantajlı olacaktır. Fayda, ölçülemeyen ve bu nedenle de üzerinde herhangi bir işlem yapılamayan bir kavramdır. Bu yüzden bu kavramın yerine açıklanmış tercihler kuramı koyulmalı ve piyasadaki davranışların gözlenmesi ile bireylerin seçimleri belirlenmelidir (Robinson, 1986: 51).

Robinson gibi iktisatçılar fayda teorisindeki ölçülebilirlik zorluğundan kurtulmak için, açıklanmış tercihler modelini kullansalar da, doğal olarak bu tutum yine tatmin tercihinin *insan refahı ölçüsü* olarak ele alındığını göstermektedir (Hausman, 1993: 689). Başka bir ifadeyle, faydanın zihinsel zorluklarından kaçmak için kullanılan *tercih* kavramı aslında yine en faydalı olanın tercih edilmesinden başka bir şeyi ifade etmemektedir.

Diğer taraftan Sen, tercih yaklaşımını her zaman gerçek niyetleri yansıtmadığı gerekçesiyle de eleştirir. Ona göre, açıklandığı varsayılan *tercih*, gerçekte belirsizlik içerir. Örneğin bir birey, cam şişelerini tekrar işleyip dönüştürmektense, aslında onları bir kenara fırlatmayı tercih eder ya da şişeleri tekrar dönüştürmek için güçlü bir ahlâki zorunluluk hisseder veya sadece diğer insanlara karşı gösteriş olsun diye bu şekilde davranmak ister. Davranışlar kendi başına, dışarıdan bakan bir gözlemciye gerçek güdünün ne olduğunu anlatmaz. Sen, daha da ileri giderek açıklanmış tercih kavramını kullananların, tercihlerin kişisel çıkara yönelik olduğu şeklinde, gizli bir varsayıma yaslandığını öne sürer. Oysa insanların gerçekte sosyal bir yönü vardır ve çok çeşitli güdülerle hareket ederler (Fukuyama, 2005: 381).

Bu itiraza ek olarak, faydadaki ölçüm zorlukları nedeniyle, açıklanmış tercihlerin kullanılması, ancak tercihlerin belirleyicisi olarak *gerçek*

gelire geçildiğinde işe yarar hale gelecektir³. Böylece fayda, açıklanmış tercihlerle temsil edilmekte ve tercihlerin de *gerçek gelir* tarafından belirlendiği (sınırlandırıldığı) varsayılmaktadır. Bundan dolayı gerçek gelir, tercih tatmini (preference satisfaction)'nin bir temsilcisi olarak kabul edilir (Hausman ve McPherson, 1993: 689). Başka bir ifadeyle, daha önce *fayda* bir ortak ölçüm birimi olarak kabul edilirken şimdi, tercihlerin belirleyicisi olarak *reel gelir düzeyi* ölçüm birimi kabul edilmiş olmaktadır. Rasyonel insan varsayımı gereği, insanların bir mal veya hizmet tüketiminden elde edecekleri fayda düzeyi, otomatik bir şekilde, tercih ettikleri talep fonksiyonunda görülebilecektir.

Bununla birlikte, modern ekonomik fayda kuramı, faydacı felsefeyi ölçülebilir ve hesaplanabilir kılma çabaları sonucu tercih tatminini, gelirle bağlantılı açıklamasına rağmen bunun bireysel refah (individual well-being) için uygun bir kavramsallaştırma olduğunu doyurucu bir şekilde açıklayamamıştır (Hausman ve McPherson, 1993: 689). Sen, buradaki bazı teknik sorunları şu şekilde ifade eder: “*Temel formül şudur: Bir kişi alternatif bir x’i bir başka alternatif olan y’ye tercih edecek olursa, ancak bu durumda o kişi x’ten y’ye kıyasla daha fazla fayda sağlar. Faydanın “ölçeklendirilmesi” diğerlerinin yanı sıra bu kuralı izlemek durumundadır ve bu çerçevede bir kişinin x’ten y’ye kıyasla daha fazla fayda sağladığını onaylamak, ikisi arasında bir seçim söz konusu olduğunda x’i seçeceğini söylemekten önemli ölçüde farklı değildir*” (Sen, 1999: 59-60). Diğer taraftan piyasa davranışlarının, tercihler için iyi bir gösterge olduğu da kesin değildir. Kişilere mallar arasında çeşitli seçenekler sunarak ya da gelir düzeyini değiştirerek neleri satın alabileceğini görmeye çalışmak, pratikte geçerliliği olan bir deneme değildir (Robinson, 1986: 52).

Son olarak, *tercihlerin rasyonelliği* iddiasına da önemli itirazlar vardır. Tercihlerin belirleyicisi olarak rasyonel insanın fayda maksimizasyonunu sağlayacak şekilde tercihlerde bulunduğu varsayımı da, eleştiriye açık bir konu olarak kalmıştır. Stigler ve Becker’e göre, bilgiyi arama ve onu yeni durumlara uyarlama maliyeti açısından, çoğu kez alışkanlıklara dayanarak karar verme, insanın çevresindeki çok önemli olmayan veya geçici değişimlerle başa çıkması için daha etkin bir

³ Sudhir’e göre Sen’in kapasite yaklaşımı, gelirlerdeki artışın araçsal önemini inkâr etmez ancak gelir artışının nihai amaç olarak seçilmesini reddeder. Onun yerine, uzun yaşama, sağlıklı bir vücut, katılımcı bir hayat gibi kriterleri analize dahil eder (Sudhir, 1993: 147).

yoldur. Bu etkinlik, tamamıyla fayda maksimizasyonu yapan karar alma tarzıyla karşılaştırılırsa açıkça görülür (Fukuyama, 2005: 384).

2.2. FAYDACI YAKLAŞIMLARIN AVANTAJ VE DEZAVANTAJLARI

Faydacı felsefenin refah iktisadındaki yansımaları esas olarak, refahçı (welfarist) tutumlar yoluyla olmuştur. Başka bir ifadeyle, refah ölçüsü olarak sadece faydanın öne çıkarılmasıyla, refah araştırmalarına belli bir kolaylık sağlanmak istenmiştir. Bu tercihin refah iktisadı için birçok avantajlar sağladığı söylenebilir. Özellikle insan refahının somut faydalara indirgenmesi, analizlerde belli bir kolaylık ve kesinlik sağlamıştır.

Emek değer teorisinden marjinal fayda teorisine geçiş, iktisadın bilimsel metodolojisi açısından devrim niteliğinde bir gelişmedir. Ortodoks yaklaşımın savunduğu ancak üzerinde fazla anlaşmaya varılamayan emek kuramının güncelliğini yitirmeye başladığı dönemde faydacı yaklaşımlar gündeme gelmiştir (Robinson, 1986: 49). Robinson'a göre, fayda kavramıyla birlikte matematiğin de analizlerde daha yoğun bir şekilde kullanılmasıyla, bu gelişme, iktisatta bütünüyle bilimsel öze sahip yeni bir dönemin başladığının işareti olmuştur (Robinson, 1986: 69).

Bu yeni dönemde kullanılan faydacı ölçüt ve buna dayalı Pareto etkinliği özellikle yerleşik iktisatçıların etik düş gücünü yormadığı ve daha bilimsel görüldüğü için birçok araştırmacıya cazip gelmiştir (Sen, 1990: 50). Sen'e göre Pareto etkinliği, hâlâ modern refah ekonomisi içinde en yaygın olan ve bazı çevrelerce geçerliliği tartışmasız kabul edilen faydacı bir yaklaşım niteliğindedir (Sen, 1992: 136). Birçok sakıncalar içermesine rağmen, bu kabul sayesinde faydacı yaklaşım, refah iktisadına önemli analitik araçlar geliştirme olanağı sunmuştur. Bunun da ötesinde, refah kriteri olarak gelirin ve buna bağlı olarak faydanın tek ölçü birimi alınması, faydacı yaklaşımı, getirdiği ölçüm kolaylığı ve açıklığı nedeniyle refah analizlerinde neredeyse rakipsiz bir konuma yükseltmiştir (Kuklys, 2005: 4).

Faydacı yaklaşımın yararları tartışmaya açık olmakla birlikte, özellikle iki önemli bakış açısı sağlar. Birincisi, toplumsal düzenlemeleri

değerlendirirken bunların sonuçlarını hesaba katmanın önemidir. Aslında sonuca duyarlılık davranışı olarak *sonuççuluk*, çok aşırı görüldüğü zaman bile oldukça etkin bir şekilde kullanılabilir. İkincisi ise toplumsal düzenlemeler ve sonuçları değerlendirirken insanların refahına dikkat etme gereğidir. Her zaman onaylanmasa bile refahı, fayda merkezli mantıksal ölçüm tarzıyla değerlendirmenin ve insanların refahıyla ilgilenmenin elbette cazip yanları vardır (Sen, 1999: 60).

Sonuca yönelik akıl yürütme, iktisatçıların çözüme yönelik değerlendirmeye bakışlarındaki standart tarza cazip gelmektedir. Sonuçlardan elde edilecek faydaya dayalı bu yöntem, oldukça mekanik bir biçimde kullanılabilir, hatta sık sık da böyle kullanılmıştır (Sen, 1990: 77). Bu mekanik yaklaşımın aşırı basitleştirici ve etiği dışlayıcı yönü, önemli bir metodolojik avantajla birlikte teorilerin içsel tutarlılığına önemli katkılar sağlamaktadır.

Aslında faydacılığın ekonomik faaliyetle ilgili eylemleri, *faydalı-faydasız* oluşuna göre değerlendirmesi dolaylı olarak bir etik anlayışı da içerir. Sen'e göre sonuca yönelik akıl yürütme, bizatihi sonuççuluk kabul edilmese bile, verimli tarzda kullanılabilir. Ona göre, sonuçları görmezlikten gelmek, bir etik öyküyü yarım anlatmak olarak değerlendirilebilir (Sen, 1990: 75). Diğer taraftan faydacı yaklaşıma göre oluşturulmuş Pareto optimumu ve buna bağlı olarak geliştirilen genel denge teorisi de, çok yüksek düzeyde bir teknik analizi zorunlu kılan önemli karşılıklı ilişkileri keskin hatlarla ortaya çıkarmıştır (Sen, 1990: 8).

İktisat politikalarında da bazen içinden çıkılmaz tartışmalar, sonuçlara bakılarak daha makûl bir şekilde çözülebilmektedir. Örneğin Sen'e göre, bazıları mülkiyet haklarını bireysel özgürlüğün kurucusu olarak görmekte, mülkten ve gelirden vergi alma fikrini bile reddederek, mülkiyet, miras ve bunların kullanımına hiçbir kısıtlama getirilmemesini istemektedir. Diğer taraftan siyasal bölünmenin karşıt yanında yer alan bazıları da, mülkiyet eşitsizlikleri fikrinden nefret etmekte ve özel mülkiyetin kaldırılmasını talep etmektedir (Sen, 1999: 60).

Burada faydacı yaklaşımın dışında, diğer yaklaşımların etik temelleri güçlü olmakla birlikte, her argüman kendi içinde tutarlı görülmektedir. Hem özel mülkiyet haklarını savunan serbest piyasa taraftarları hem de mülkiyetin ortak olması gerektiğini savunan devletçi-toplumcu

yaklaşımlar, kendi açılarından haklı tezleri vardır. Örneğin, özel mülkiyetin eşitsizlikleri artırdığını savunan Murphy ve Nagel için mülkiyet hakları bir “hukuki sözleşme”nin sadece bir parçasıdır ve mülkiyetin dayandığı iddia edilen diğer parçalarla, özellikle düzen ve “sosyal adaletle” ilgili mali yükümlülüklerle birlikte toplum tarafından değerlendirilmelidir (Jasay, 2004: 8). Bunun aksine Hayek’e göre, mülkiyetin nasıl kullanılacağı konusunda hükümetin yönlendirmesi yerine mülkiyetin korunması, hizmetlerin mübadelesi için bilgi ağının gelişmesinin temellerinin atılmasına sebebiyet vermiş, bu sayede sistemin çerçevesi genişlemiştir (O’Driscoll, 2004: 64).

Karşı kutupta bulunan Karl Marks, mülkiyet hakkının işlevini açık bir şekilde şöyle tanımlamıştır: “İnsanın mülkiyet hakkı, sahip olduklarını başkalarına bağlı olmaksızın, keyfince kullanması ve elden çıkarması, yani bencillik hakkıdır” (Machan, 2004: 21). Bazı iktisatçılara göre de, Hayek’in “özel mülkiyet, özgürlüğün en önemli teminatıdır” sözü pek çok bakımdan doğrudur. Bir birey veya grubun diğer bir bireyler ve grupların saçma arzularının tahakkümünden masum olmasını sağlayan şey özel mülkiyettir (Baldwin, 2004: 31).

Sen, tüm zıt kutuplu tartışmalara daha geniş bir perspektiften bakarak, sonuçlara göre bir değerlendirme yapılabileceğini ifade etmektedir. Böylece özel mülkiyetin sonuçlar bakımından, iktisadi büyümenin ve genel refahın oldukça güçlü bir sürükleyicisi olduğu görülebilir (Sen, 1999: 63). Ancak diğer taraftan, bazı malların sınırsız özel mülkiyetin kullanımının terk edilmesi, piyasa şartlarına göre hiç de olumlu sonuçlar ortaya çıkarmayabilir.

Netice olarak, ideolojik ve genel bir yaklaşım yerine, duruma göre sonuçların olumlu veya olumsuz olması dikkate alınmalıdır. Belli bir ilkeler topluluğuna göre hareket etmek yerine, faydacı yaklaşımın sonuçlara değer verici yönteminin kullanılması daha rasyonel ve pratik olabilir.

Faydacılığın, bazen avantaj gibi görülen *tekçi* yaklaşımı, üretim ve tüketim kararlarını etkileyen fayda dışındaki birçok önemli değişkenin, analiz dışında bırakılmasına neden olabilir. Bu nedenle faydacı düşünceye dayalı refahçılık ve sonuççuluk, ele alınan konuyla ilgili olarak çok farklı türden fikirleri ekonomik değerlendirmede ya da davranışlara ilişkin öngörülerde kullanılamaz kılmıştır. Bu durum

karşısında, ekonomik analizde kendine yer bulabilecek değişkenler ve etkiler kümesi genişletilmesi gerekmektedir (Sen, 1990: 71). Bu kümenin genişletilmesi gerekliliği önemli bazı gerekçelere dayandırılabilir.

İlk olarak faydacı yaklaşım, paylaşım konusuna kayıtsız kalmayı tercih etmiştir. Faydacı hesaplama mutluluğun paylaşımındaki eşitsizlikleri ihmal etme eğilimindedir ve sadece toplamlarla ilgilenir, eşitsiz paylaşımları dikkate almaz (Sen, 1999: 62). Bunun en önemli nedeni ise faydanın kişilerarası karşılaştırmaya uygun olmayan bir ölçüt olmasıdır. Kişilerarası fayda karşılaştırmasının dışlanmasıyla refah iktisadı giderek yoksullaşmıştır (Sen, 1990: 58). 1930'lu yıllarda Lionel Robins'in önderliğinde, kişilerarası fayda karşılaştırmalarının yapılamayacağına dair güçlü bir akımın ortaya çıkmasıyla, bir taraftan birbirinden bağımsız olarak tek tek kişilerin faydaları ekonomik analize konu olurken, diğer taraftan geleneksel refah iktisadının ölçütü, başarının yaratılmış olan toplam faydanın boyutları aracılığı ile değerlendirilmesi anlamında yalın faydacı ölçüt olmuştur⁴ (Sen, 1990: 30). Hausman ve McPherson'a göre ise, bir etik teori olarak faydacılık, kişilerarası karşılaştırma yapmayı *zihinsel faydacı* ölçütlerle başaramadığı için, *tercih tatmini* çerçevesinde, etik değerlendirmeler yapmak zorunda kalmıştır (Hausman; McPherson, 2000: 103).

İkinci eleştiri noktası olarak; haklar, özgürlükler ve fayda içermeyen diğer konular ihmal edilerek, analiz dışı bırakılmıştır. Faydacı yaklaşım, haklar ve özgürlüklerle ilgili taleplere, asli bir önem atfetmez. Bunlara sadece dolaylı olarak ve yalnızca faydayı etkilediği ölçüde değer verilir (Sen, 1999: 62). John Hicks gibi sorgulayıcı bir iktisatçı, klasiklerin ekonomik özgürlük konusuna özgürlüğe yalnızca ikincil bir destek sağlayan ekonomik etkinlikten çok daha derin gerekçelerle sahip çıktığını belirtmiştir (Sen, 1990: 50).

Aslında iktisatta *hak* kavramından sık sık söz edilir. Zaten donanım, mübadele, sözleşme gibi temel ekonomik kavramların hepsinde, işin içine farklı türden haklar girer. Ne var ki, faydacı gelenekte bu haklar bütünüyle başka iyi şeylere, ya da faydaya ulaşmak için kullanılan araçlar

⁴ Sen'e göre kapasiteler, sadece başarılarla (achievements) göre değil, ölüm-sağlık gibi göstergelere de bağlıdır. Buna göre, uluslararası emek bürosunun 1970'lerde tavsiye ettiği kriter olan "temel ihtiyaçlar" yaklaşımı, Sen'in savunduğu "kapasite yaklaşımı" ile çelişmektedir (Sudhir, 1993: 135).

olarak görülür (Sen, 1990: 49). Faydacılığın hakları dikkate almamasını ve kasıtlı olarak ihmal etmesini eleştiren en etkili çalışmalardan biri Rawls'a aittir. Rawls'un "hakkaniyet olarak adalet" yaklaşımı, faydacı adalet kuramına karşılık, haklara dayalı sözleşmecî adalet teorisini savunmaktadır (Sen, 1992: 95).

Üçüncü olarak, uyum sağlama ve zihinsel koşullanma gibi faktörler dikkate alınmamaktadır. Faydacı yaklaşımın bireysel refahı benimsediği görüşü bile çok sağlıklı değildir. Çünkü refah algısı zihinsel koşullanma ve uyum sağlayıcı tutumlar nedeniyle tam olarak tespit edilemeyebilir (Sen, 1999: 62). Talihsiz bir hayat geçirmiş, önüne pek fırsat çıkmamış, pek az şey umut edebilmiş olan bir insan, yoksulluğa ve mahrumiyete daha talihli ve varlıklı koşullarda yetiştirilmiş insanlara göre daha kolay rıza gösterebilir (Sen, 1990: 45). Dolayısıyla, diğerlerine göre çok az miktarda mal paketine sahip olan bir kişi, uyum sağlama psikolojisi doğrultusunda, önemli maddi imkânlarla sahip olan bir kişiye göre çok daha fazla tatmin elde edebilir (Oswald, 1997: 1818).

Uyum sağlamanın en önemli nedenlerinden biri, ihtiyaçların zihinsel tasarımıdır. Sen'e göre, yerleşik faydacı yaklaşımın savunduğu "bireyler ne istediğini bilir ve rasyonel davranırlar" şeklindeki hipotez geçerli değildir. İnsanlar buldukları konuma ve içinde yaşadıkları şartlara göre uyum sağlamak suretiyle karar verirler. Dolayısıyla, yapmış oldukları seçimler kendilerine göre rasyonel olsa bile, nesnel olarak irrasyonel olabilirler. Hiçbir karar biriminin "ne istediğini tam olarak bilme" gibi bir yetenek ve enformasyon kanalına sahip olması imkânsızdır. Bundan dolayı karar birimleri genellikle "rasyonel aptallık (rational fools)" yaparak karar verirler (Sen, 19991: 12). Oysa faydacı görüşe göre, birey kendisine en faydalı olanın ne olduğunu kolayca tespit eder ve bu doğrultuda seçimde bulunduğu şey hiç tartışmasız, kendisine en fazla fayda sağlayacak mal veya hizmet tercihi olarak kabul edilir.

Dördüncü bir unsur, faydacı ölçümler, tercihlerin belirleyicisi olarak zayıf bir göstergesidir. Ortodoks refah teorisinde tercihler, zihinsel fayda düzeyine göre belirlenir. Dolayısıyla çok fayda sağlayan, az faydalı olana tercih edilir. Oysa Kahneman'a göre bazı durumlarda tercihler fayda düzeyinden daha çok kazanç ve kayıp düzeyine bağlıdır. Ona göre karar birimleri yüksek *kaybetme korkusu* (loss-aversion) yüzünden, *kaybetme riski* yüksek olan seçenekleri elemeyi tercih edeceklerdir (Kahneman,

2003: 164). Örneğin, bir işletme sahibi daha yüksek fayda sağlayacağını düşündüğü ve fakat kaybetme riski yüksek bir iş yerine, daha düşük fayda ve fakat kazanma ihtimali yüksek bir işi tercih edecektir.

Faydacılığın, sonuçlara dayalı değerlendirici yöntemi de refahçılık açısından sorunlar oluşturmaktadır. Çünkü hesaba katılan sonuçların önceden kestirilmesi çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Bir eylem veya politikanın sonuçları çok tipik bir şekilde belirsizdir (Hausman ve McPherson, 2000: 102-103). Karar birimlerinin doğru veya yanlış yaptıkları, sonuçlara göre değerlendirilmesi ancak *de facto/fili* bir değerlendirmeye mümkün olmaktadır.

3. AMARTYA SEN'İN ÇALIŞMALARINDA FAYDACILIK: ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Ortodoks refah ekonomisine karşı en güçlü çağdaş eleştirilerden biri Sen ve Williams (1999)'ın "Faydacılık ve Ötesi" adlı çalışmasında ortaya konulmuştur. Bu eserde köklü bir faydacılık eleştirisi yapılmış ve bunun yanında *faydacı olmayan/non-utilitarian* alternatif yaklaşımlar da ele alınmıştır. Faydacılığa yönelik eleştiriler, sadece etik ve siyaset felsefesi açısından değil, iktisat ve sosyal seçim teorisi açısından da yapılmıştır (Sen ve Williams, 1999: vii). Her şeye rağmen Sen'in yaklaşımı, faydacılık gibi köklü bir düşünce akımına karşı radikal bir eleştiri olmaktan daha çok, düzeltici ve telafi edici niteliktedir. Eleştirinin asıl amacı, saf faydacı kavramlara dayanan analizlerin refah ekonomisinde önemli analitik sorunlara yol açtığını göstermektir. Bu nedenle faydacılığı da tamamen göz ardı etmeden alternatif yaklaşımların refah analizlerine dâhil edilmesi gerekmektedir (Sen ve Williams, 1999: 1-22).

Sen'in faydacılık eleştirisinin başlangıç kavramlarından birisi Lancaster (1966)'ın kullandığı *fonksiyonlar/işlevler*⁵ kavramıdır. Bu

⁵ Fonksiyonlar/functions, faydacı yaklaşımların *kaynak temelli/resource based* analizlerine alternatif olarak *çıktı temelli/outcome based* bireysel refah ölçümlerini ifade eder. Sen'e göre bireyleri de bir fabrika gibi düşünebiliriz. Çeşitli fabrikalara aynı girdilerle çalıştırsanız bile çok farklı çıktılar elde edebilirsiniz. Aynı gelir düzeyine sahip bireyler de çok farklı refah standardında bulunabilirler (Kuklys, 2005: 5). Standart refah teorisinde gelir otomatik olarak belli bir ölçüde faydaya dönüştürüldüğü kabul edilir. Dolayısıyla gelirin aktüel olarak ne oranda faydaya dönüştüğüne bakılmaz. Oysa sadece gelir düzeyine değil gelirin fonksiyonel kullanımına da bakılması gerekmektedir.

bağlamda, ilk faydacılık eleştirilenlerinden biri olan Lancaster, faydanın malların bizzat kendisinden elde edilen bir mutluluk ya da arzuların tatmini olmadığını, bunun yerine, sahip olunan malların karakteristiklerinin bir sonucu olduğunu savunmuştur. Malların karakteristikleri (characteristics of commodities) kavramı, malların özsel niteliklerinden daha çok fonksiyonel özelliklerini ifade etmek için kullanılmıştır (Browne vd., 2004: 207). Vurgulanmak istenilen konu, ekonomik mallar özsel olarak çok faydalı olmasına karşılık bazı durumlarda fonksiyonel olarak hiçbir değeri olmayabilir. Örneğin, bir klasik müzik parçası özsel olarak değerli olmasına karşılık, işitme engelli biri için fonksiyonel hiçbir değeri yoktur.

Diğer taraftan Amartya Sen'in, refah iktisadı çerçevesinde geliştirmiş olduğu kapasite yaklaşımı esas itibarıyla, çeşitli faydacı yaklaşımlara alternatif bir eleştiri niteliğindedir. Ayrıca Sen'in faydacılık eleştirisi, faydacı olmayan (non-utilitarian) adalet teorisi eksenli açılımlar içinde de değerlendirilebilir (Alexander, 2008: 9). Sen, faydacı düşüncenin ilk eleştirilerinin izini, eski Yunan düşüncesine kadar götürmektedir. Faydacılığın hedonistik temelleri, Aristoteles'in "etik" yaklaşımında eleştirilmiş ve hazcılığın yerine, karakter ve yaşam tarzı ön plana çıkartılmıştır. Aristoteles'e göre mutluluk, haz almaya indirgenemez. Hatta acı ve sıkıntıya rağmen, bazı değerler ve davranış şekilleri insana büyük mutluluklar verebilir. Bu bağlamda Sen, faydacılık eleştirisini Aristoteles'in "zenginlik, iyi hayat için sadece bir araçtır" sözünden başlatır (Sen, 1999: 14). Zenginlik haz almak için değil, *iyi* yaşamak için vardır. İyi bir hayat, haz ve faydanın çok ötesinde bazı değerleri gerekli kılabilir. Aristoteles'e göre saf arzu ve hazlardan oluşan bir yaşam, insanlardan çok hayvanlara özgü bir şeydir (Alexander, 2008: 11).

Çağdaş düşünürlerden O'Neill'e göre de, Neoklasik ekonominin kurucuları hedonisttir⁶. Jevons'un iyi yaşam ya da fayda kavramı, klasik hedonist faydacı bir kavramdır. Buna göre, iyi yaşam keyiften ve acı yokluğundan ibarettir. Diğer taraftan Jevons, iktisat düşüncesini açık bir şekilde Benthamcı temellerden geliştirmeye çalışmıştır. Ayrıca Marshall

⁶ Hedonizm/hazcılık, hazzın mutlak anlamda iyi olduğunu, insan eylemlerinin nihai anlamda haz sağlayacak bir biçimde planlanması gerektiğini, sürekli haz verene yönelmenin en uygun davranış biçimi olduğunu savunan felsefi görüştür.

ve Pigou'nun görüşlerinde de kolaylıkla hedonist izler gözlemlenebilir (O'Neill, 2001: 64). Sen'e göre de Bentham'ın faydacılığı, eski Yunan düşüncesindeki hedonizmin uzantısı niteliğindedir (Alexander, 2008: 10).

Sen'in faydacılık eleştirisini işlediği çalışmalarından en önemlisi *Etik ve İktisat Üzerine/On Ethics and Economics* (1990) adlı eseridir. Bu eserde köklü bir etik düşünce olarak faydacılığın iktisat teorisi ve refah ekonomisini nasıl etkilediği ele alınmaktadır. Sen'e göre refahın, fayda ile eş tutulması her zaman eleştiriye açıktır. Bunun da ötesinde değerli olan şeyin sadece refah olduğu iddiası da kabul edilebilir bir argüman değildir (Sen, 1990: 46). Sen *Özgürlük Olarak Kalkınma/Development as Freedom* (1999) adlı eserinde bu kez, faydacı yaklaşımların, kalkınmayı kişi başına düşen gelirdeki artış olarak ele almalarını eleştirir. Ona göre faydacı refah yaklaşımları, paylaşım konusundaki kayıtsızlık, hakların ve özgürlüklerin ihmal edilmesi gibi nedenlerden dolayı her zaman eleştiriye açıktır (Sen, 1999: 62).

Sen'in faydacılık eleştirisi refah iktisadı bağlamında eşitsizlikler üzerinde de yoğunlaşır. Sen'in *Ekonomik Eşitsizlik Üzerine/On Economic Inequality* (1997) adlı eserinde, faydacılığın en büyük açmazlarından biri olan kişilerarası karşılaştırma sorunu ve bunun neticesinde ortaya çıkan eşitsizliklerin ihmal edilmesi işlenir. Sen'e göre klasik faydacılık, tek tek bireylerin refahı yerine sadece toplam faydadaki değişimi dikkate aldığı için önemli açmazlarla karşılaşmaktadır (Sen, 1997: 1-24). Yine aynı şekilde Sen, faydacılık ve eşitsizlik sorununu kapasiteler açısından da incelemektedir. Sen'e göre, kişilerin yapabilirlikleri (capability) veya kapasiteleri arasındaki farklılıklar, gelire endeksli faydacı analizleri geçersiz kılmaktadır (Sen, 1992: 53-55).

Sen, *Mallar ve Kapasiteler/Commodities and Capabilities* (1985)'de faydacı düşüncenin tarihsel gelişimini ve iki farklı ana akımı inceler. Bu çalışmada bir taraftan Benthamcı çizginin mutluluk temelli faydacılık düşüncesinin, diğer taraftan 19. yüzyılın sonlarında *arzuların tatmini* savunusunun, refah ekonomisi üzerindeki etkileri ortaya konulmuş ve aynı zamanda bu çalışmada Samuelson'un *açıklanmış tercihler teoreminin* yeni faydacı temelleri tartışmaya açılmıştır. Sen'e göre, zihinsel temellere dayanan mutluluk faydacılığının yerine, Samuelson'un daha objektif ölçütlere dayanan yaklaşımı da, iktisat teorisindeki tercih fonksiyonundaki sorunları giderememiştir (Sen, 1985: 17-24). Bu yeni

yaklaşımında da görülmektedir ki, tercihler yine tek taraflı olarak metallerden elde edilecek faydaya göre oluşmaktadır. Faydacılığın özüne bağlılık yine devam etmektedir.

Sen'in faydacılık eleştirisi ile nihai olarak çözmek istediği en önemli sorunlardan biri, sosyal seçimin ve bunun neticesinde ortaya çıkacak olan kamu tercihinin, ekonomik kalkınma politikaları için, faydacılığın doğru ve yeterli *informatik temelleri* sağlayıp sağlamadığıdır. *Seçim, Refah ve Ölçüm/Choice, Welfare and Measurement (1982)* adlı eserde bu argüman ayrıntılı olarak analiz edilir. Sen'e göre, faydacı olmayan bilgi temellerinin (non-utility information), yerleşik refah ekonomisi analizlerinde kullanılmasıyla, iktisat teorisinin açıklayıcı gücü daha da artacaktır (Sen, 1982: 285-372). Refah ekonomisine katkılarından dolayı Nobel ödülü sahibi olan Amartya Sen'in geniş araştırma programı, yukarıda sözü edilen faydacılığın dar anlamda refahçı (welfarist) yaklaşımların, refahın fayda dışındaki unsurlarını göz ardı ettiğini ortaya koymuştur. Sen'in faydacılık eleştirisi her ne kadar teknik ve teorik düzeyde bir çalışma gibi görülsün de esas olarak varılmak istenen hedef, ekonomi politikasındaki karar vericilere daha geniş bir perspektif sağlamaktır.

3. SONUÇ

Yerleşik refah teorileri, normatif ve etik yargılardan kaçmaya çalıştıkça, ekonominin nihai hedefi olan *iyi hayat* anlayışından uzaklaşmaktadırlar. İyi hayat sadece fayda maksimizasyonu ile açıklanamayacak kadar geniş bir kapsama sahiptir. Onurlu bir hayat sürmek için gerekli asgari geçim olanaklarından yoksun bireylerin iyi bir hayata sahip oldukları söylenemez. Firma açısından kâr/fayda maksimizasyonunun ötesinde hedeflerden söz edilebileceği gibi, devlet açısından da toplam faydanın maksimizasyonunun ötesinde çok daha geniş amaçlardan söz edilebilir. Dolayısıyla iyi hayat karar birimleri açısından (birey, firma ve devlet) kapasitelerin ve özgürlüklerin artırılması ile doğru orantılıdır.

Ekonomik kalkınmanın asıl hedefi insanların özgürleştirilmesi olmalıdır. Özgürlük ise kişinin sahip olduğu mal ve gelire birlikte, kişinin donanımı ve kapasitesi ile belirlenir. Eğer fayda sadece gelir elde

etmek ve mal tüketmekten ibaret kabul edilirse, gelişmiş ekonomilere sahip zengin ülkelerdeki mutsuz insanların varlığı açıklanamaz.

Sen'in faydacılık eleştirisinin ilk savunduğu fikir, "yüksek bir gelire sahip olmak ve bu gelir ile özgürce tercihlerde bulunmak, koşulsuz-şartsız arzulanana tatmini vermeyebilir" şeklinde ifade edilebilir. Başka bir ifadeyle gelir düzeyi veya mal paketleri hiçbir zaman gerçek anlamda refahın tek ölçüleri olamazlar. Modern refah iktisadı dikkatini, gelir ve tercihler üzerinden özgürlükler ve kapasiteler üzerine de yoğunlaştırmalıdır. Hem klasik faydacılığın hem de seçimleri dikkate alan modern faydacılığın ileri sürdüğü "gelirin varsa ve tüketiyorsan mutlusun veya tercihlerin tatmin olmuştur" varsayımı yerine, gelir ve malların nasıl tüketildiğine veya kullanıldığına bakmak gerekir. Hindistan'daki bir yoksul köylünün, Amerika'daki orta halli bir vatandaştan çok daha özgür ve mutlu yaşaması paradoksunu, tek başına yerleşik refah iktisadının *kara kutu* analizleri ile açıklamak zordur.

Sen'in faydacılık eleştirisinde ortaya koyduğu ikinci önemli düşüncesi şöyle özetlenebilir: Gelirin ve refahın nasıl dağıldığını dikkate almayan pozitivist piyasa ekonomisi savunusu, eşitsizlikler karşısında tarafsız kalmakla önemli bir etik hata içindedir. Oysa çağdaş ve güncel etik ve siyaset felsefesi tartışmaları, faydacı etiğin haklara ve özgürlüklere dayalı etik anlayışlarla desteklenmesi yönündedir. Sosyal ve iktisadi adalet gereği, ulusal gelirden asgari düzeyde insanca yaşayacak bir hayat standardı için gerekli payı alamayanların durumu, normatif ve fakat yine bilimsel iktisadi analizlere konu olmak zorundadır. Bu bağlamda faydacılığın bilimsel tarafsızlık savunuları her zaman eleştiriye açıktır.

Piyasa ekonomisine dayalı liberal iktisadi düşünce Sen'in haklara ve özgürlüklere dayalı bu açılımına çok uzak değildir. Tarihsel gelişimi içerisinde liberal düşünce ve buna bağlı olarak yerleşik iktisadi analiz büyük ölçüde faydacı etik düşüncenin etkisinde kalmasına rağmen aynı zamanda haklara ve özgürlüklere dayalı bir etik geleneğini de içinde barındırır. Siyaset alanında haklara ve toplumsal sözleşmeye dayalı yeni liberal Rawlsçı açılımlar gibi Sen'in kapasite yaklaşımı ve faydacı eleştirilerini dikkate alarak daha gerçekçi refah argümanları ileri sürülebilir.

Türkiye gibi gelir dağılımının oldukça dengesiz olduğu ve yoksulluğun yoğun olarak yaşandığı ülkelerde, Sen'in de birçok

çalışmasında ortaya koyduğu gibi, toplam bütçenin küçük bir yüzdesine karşılık gelen kamu harcamaları ile dezavantajlı kesimlerin (temel eğitim ve sağlık hizmetlerine kendi olanakları ile ulaşamayan gruplar) refah düzeyi kolayca yükseltilebilir. Bu amaçla yapılacak kamu harcamalarının finansmanı sosyal adaleti bozmayacak düzeydeki vergi gelirleri ile karşılanabilir. Ayrıca bu tür transfer harcamalarının meşruiyeti zimmi olarak ortaya çıkan toplumsal sözleşmeye dayanmaktadır. Sosyal refah devletini gereği yapılan bu tür harcamaların pozitif dışsallıkları, harcama maliyetlerine katlanan vergi mükelleflerinin de geniş anlamda faydalarını artıracaktır. Bu durumda dikkat edilmesi gereken en önemli unsur, popülist politikalar yoluyla haksız ve adaletsiz bir biçimde “gelirin yeniden dağıtımını” adaletsizliğe yol açmamasıdır.

Piyasa veya devlet karşıtlığının ötesinde, öncelikle insani bir sorun olarak refahın ülke genelinde adil dağılımı için, faydacılığın dar kalıpları aşarak fakat faydacılığa dair argümanlar da dışlanmadan, faydacılık ötesi iktisadi analizlere kapı aralamak gerekmektedir. Sen’in ifadesiyle, mükemmel bir bilimsellik yerine refah ekonomisinde mükemmel olmayan fakat hakları ve özgürlükleri dikkate alan daha insani bir araştırma programı geliştirilebilir.

KAYNAKÇA

ACKERMAN, Frank (1997). **Human Well-Being and Economic Goals**, Editör: Frank Ackerman, David Kiron, Neva R. Goodwin, Jonathan M. Haris, Kevin Gallagher, Island Press, USA.

ALEXANDER, John M. (2008). **Capabilities and Social Justice**, Ashgate Publishing, England.

BALDWIN, Jason (2004). “Mülkiyet ve Ahlâki Hayat”, **Piyasa Dergisi**, Sayı: 9, ss. 33-36.

BARRY, Norman (2003). **Modern Siyaset Teorisi**, Çev. Emrah Akkurt Liberte Yayınları, Ankara.

BROWNE, Jude, Simon Deakin and Frank Wilkinson (2004). **Europe and The Politics of Capabilities**, Editör: Robert Salais and Robert Villeneuve, Cambridge University Press, UK.

CEVİZCİ, Ahmet (2000). **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul.

CEVİZCİ, Ahmet (2002). **Etİğe Giriş**, Paradigma Yayınları, İstanbul.

DARWALL, Stephen (2005). **Consequentialism**, Blackwell Publishing, UK.

DEMİR, Ömer ve Mustafa ACAR (1993). **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Aęaç Yayıncılık, İstanbul.

DOęAN, Nejat (2003). “Pragmatizmin Felsefi Temelleri” **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 20, ss. 83-93.

FUKUYAMA, Francis (2005). **Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yarattılması**, Çev. Ahmet Buğdaycı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

HAUSMAN, Daniel and Michael S. MCPHERSON (2000). **Economic Analysis and Moral Philosophy**, Cambridge University Press, Cambridge.

HAUSMAN, Daniel and Michael S. MCPHERSON (1993). “Taking Ethics Seriously: Economics and Contemporary Moral Philosophy”, **Journal of Economic Literature**, Vol. XXXI, ss. 671-731.

JASAY, Anthony (2004). “Mülkiyet ve Onun Düşmanları”, **Piyasa**, Sayı: 9, ss.1-14.

KAHNEMAN, Daniel (2003). “A Psychological Perspective on Economics”, **American Economic Review**, Vol. 93, No. 2, ss. 162-168.

KOUTSOYIANNIS, Anna (1997). **Modern Mikro İktisat**, Gazi Kitapevi, İstanbul.

KUKLYS, Wiebke (2005). **Amartya Sen’s Capability Approach: Theoretical Insights and Empirical Applications**, Springerlink Verlag, Berlin.

KUKLYS, Wiebke and Ingrid ROBEYNS (2004). **Sen’s Capability Approach to Welfare Economics**, [ftp://papers.econ.mpg.de/esi/discussionpapers / 2004-03.pdf](ftp://papers.econ.mpg.de/esi/discussionpapers/2004-03.pdf) (05.10.2008).

MACINTYRE, Alasdair (2001). **Erdem Peşinde: Ahlâk Teorisi Üzerine Bir Çalışma**, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

MACHAN, Tibor R. (2004). “Mülkiyet Hakları ve Kapitalizmi Savunmak”, **Piyasa**, Sayı: 9, ss. 21-32.

MILL, John Stuart (2004). **Utilitarianism**, Kessinger Publishing, USA.

O'DRISCOLL, Gerald ve Lee HOSKINS (2004). “Ekonomik Kalkınmanın Anahtarı: Mülkiyet Hakları”, Çev. Suphi Aslanoğlu, **Piyasa**, Sayı: 9, ss. 49-72.

OSWALD, Andrew J. (1997). “Happiness and Economic Performance”, **The Economic Journal**, No: 107, ss. 1815-1831.

O'NEILL, John (2001). **Piyasa: Etik, Bilgi ve Politika**, Çev. Şen Süer Kaya, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

PATTANAIK, Prasanta K. (1997). **Human Well-Being and Economic Goals**, Editör: Frank ACKERMAN, David KIRON, Neva R. GOODWIN, Johnatan M. HARIS, Kevin GALLAGHER, Island Press, USA.

PIEPER, Annemarie (2003). **Einführung in Die Ethik**, Francke Verlag, Tübingen.

ROBINSON, Joan (1986). **İktisat Felsefesi**, V Yayınları, Ankara.

SAVAŞ, Vural Fuat (2007), **Varsayalım ki İktisat**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

SEN, Amartya (2005). **Consequentialism**, Editör: Stephen Darwall, Blackwell Publishing, UK.

SEN, Amartya and Bernard Williams (1999). **Utilitarianism and Beyond**, Cambridge University Press, UK.

SEN, Amartya (1999). **Development as Freedom**, Alfred A. Knopf Inc., USA.

SEN, Amartya (1997). **On Economic Inequality**, Oxford University Press, USA.

SEN, Amartya (1994). **Resources, Values and Development**, Basil Blackwell, Oxford.

SEN, Amartya (1992). **Inequality Reexamined**, Harvard University Press, USA.

SEN, Amartya (1991). “Beneconfusion”, Ed. J. Tulip Meeks, *Thoughtful Economic Man: Essays on Rationality, Moral Rules and Benevolence*, Cambridge University Press, UK.

SEN, Amartya (1990). **On Ethics and Economics**, Basil Blackwell, Oxford.

SEN, Amartya (1985), **Commodities and Capabilities**, Elsevier Science Pub. Co., USA.

SEN, Amartya (1982). **Choice, Welfare and Measurement**, Basil Blackwell, Oxford.

SEN, Amartya (1979). “Utilitarianism and Welfarism”, **The Journal of Philosophy**, Vol: 74, ss. 463-489.

SMITH, Adam (1776). **An Inquiry into the Nature and Casuses of the Welth of Nations**, <http://econlib.org/library/Smith/smWN.html>, (08.07.2008).

SUDHIR, Anand (1993). “Human Development in Poor Countries”, **Journal of Economic Perspective**, Vol. 7, No. 1, ss. 133-150.